

СИЁСИЙ, РАСМИЙ-ДИПЛОМАТИК НУТҚ СТИЛИСТИКАСИ

СОДИҚОВ ҚОСИМЖОН

Филология фанлари доктори, профессор, ТДШУ

Аннотация. Ёзма расмий-дипломатик нутқнинг тарихи туркий расмий услубнинг, давлат ҳужжатчилиги, дипломатиканинг шаклланиши ва такомилли билан узвий боғлиқ бўлиб, у юрт эгалари номидан битилган қадимий битигтошлар, тарих китоблари, ёрлиқлар, буйруқ ва кўрсатмалар, хонлар ўртасидаги расмий ёзишмаларда тамғаланиб қолган. Ушбу ҳужжатлар тил тарихининг турли босқичларида амал қилган сиёсий, расмий-дипломатик нутқ, унинг ўзига яраша белгиларини ўрганишида муҳим манбалар бўлиб хизмат қилади; расмий мулоқотнинг лингво-культурологик, этик-эстетик, халқаро-дипломатик ўлчовларини акс эттиради.

Муҳим белгиси, ёрлиқ ва расмий-дипломатик хатларда ҳукмдор нутқи муайян қолипда, ҳужжатчиликнинг ёзма услубий ўлчовларига таянган шаклларда юзага чиқади.

Олтин Ўрда хонлари ва темурий султонларнинг сиёсий, расмий-дипломатик нутқи ҳукмдорлар буйруғи билан битилган эпиграфик матнларда, уларнинг ёрлиқларида, суюрғал битигларида, ўзга юртларга йўллаган дипломатик ҳужжатларида сақланиб қолган. Ёрлиқ ва мактубларнинг бари хон ёки султонлар тилидан битилган. Тўғривоғи, ҳужжатлар хон ва султонларнинг ўз оғзидан ёзиб олиниб, сўнг уста хаттотлар томонидан оққа кўчирилган. Улар юрт эгаларининг расмий кишиларга, давлат идораларига қаратилган сўзлари бўлиб, эски ўзбек ёзма адабий тилидаги («чигатой туркчаси»да амал қилган) сиёсий, расмий-дипломатик нутқни, расмий мулоқот маданиятининг лингво-культурологик, этик-эстетик ўлчовларини ифода этади. Муҳим жиҳатларидан бири, улардаги нутқ монологик характерга эга бўлиб, у бир кишига, яъни ҳукмдорга қарашли.

Ёрлиқ ва мактубларнинг тури, мақсадига қараб матннинг баён услуби, ҳукмдор нутқи ҳам фарқланиб туради.

Таянч сўз ва иборалар: нутқ, сиёсий нутқ, расмий-дипломатик нутқ; матн стилистикаси; ёрлиқ, эски туркий ҳужжатлар.

Аннотация. Данная статья об истории официальной дипломатической речи, которая неразрывно связана со становлением и развитием тюркских официальных стилей, законодательных органов власти страны, образованием и дипломатических отношений тюркских народов. Как известно, документы служат важными источниками при изучении политического, официально-дипломатического стиля и его особенностей на разных этапах истории языка, отражают лингвокультурные, этико-эстетические и международно-дипломатические аспекты официальной жизни народов. Анализируется правящая речь в местных и официально-дипломатических письмах, которая составляет основу официальных документов, указов правителей.

Политическая, официально-дипломатическая речь правителей Золотой орды и темуридских султанов отражена в эпиграфических текстах, юридических документах и указах правителей. Такие документы составлялись по приказу ханов и султанов, а затем переписывались писарями и каллиграфами. Они были своего рода обращением правителей народу, государственным учреждением, а также политическим, официальным деятелем. Данные документы являются уникальными памятниками древней письменности. Они имели форму монолога, так как исходили от имени правителя.

Опорные слова и выражения: речь, политическая речь, официально-дипломатическая речь, стилистика текста, указы правителей, тюркские исторические документы.

Abstract. The history of official diplomatic speech is inextricably linked with the formation and development of Turkic official styles, with the development of the country's legislative bodies, the formation and diplomatic relations of Turkic peoples. These documents serve as important sources in the study of the political, official-diplomatic style and its features that took place at different stages of the history of the language; reflects the linguistic, ethical, aesthetic and international diplomatic aspects of the official life of peoples.

An important sign is that in local and official diplomatic letters the ruling speech appears in a certain way, which is based on written official documents, in decrees of the rulers.

The political, official and diplomatic speech of the rulers of the Golden Horde and the Timurid sultans are reflected in epigraphic texts, legal documents and in decrees of rulers. All legal documents and letters were written by order of the khans and sultans. Of course, the documents were written from the mouths of khans and sultans, and then copied by skillful calligraphers and masters. These words were addressed to their people, state institutions, and also political, official-diplomatic persons. They are important antiquities. One of the most important aspects is that the speech in them is monologous and depends on one person, that is, on the ruler.

Keywords and expressions: speech, political speech, official diplomatic speech; stylistics of the text, decrees of rulers, Turkic historical documents.

Сиёсий, расмий-дипломатик нутқ деганда хоқонлар, хонлар, султонлар, давлат арбобларининг эл-улусга қарата айтган сўзлари, расмий мурожаати, ёрлиғи, ҳукумат идораларига кўрсатмалари, турли юрт эгалари билан ўзаро ёзма мулоқоти англашилади.

Юрт, улус эгасининг сиёсий, расмий нутқи *икки турли* бўлади. *Биринчиси, оғзаки нутқ* – хон ва султонларнинг оғзаки буйруқ ва кўрсатмалари, кишилар билан бўлган расмий мулоқоти. Ёзма манбаларда бунга мисоллар кўп. Жумладан, араб сайёҳи ва тарихчиси Ибн Баттута ўз «Саёҳатнома»сида Мовароуннаҳр султони Алоуддин Тармаширин билан бўлган тасодифий учрашуви тўғрисида ҳикоя қила туриб, шундай ёзади: «Мен у ерда ўрду деб аталадиган қароргоҳда бир неча кун туриб қолдим. Бир куни одатдагидек масжидга кириб бомдод намозини ўқидим. Намоз тугагач, кимдир менга султон ҳам шу масжидда эканлигини айтди. Мен ўрнимдан туриб, унга салом бериш учун яқинига бордим. Шайх Ҳасан ва фақиҳ Ҳисомуддин ал-Ёғий султонга менинг тўғримда, бу ерга бир неча кун муқаддам келганлигим ҳақида сўзлаб беришди. Султон менга туркий тилда мурожаат қилди: *Xušmisan, yaxšimisan? Qutluḡ olsun*» (Ибн Баттута 2012,370–371).

Келтирилган ушбу ҳикоядаги Тармаширин сўзлари хон нутқига мисол бўла олади. Тасодифий учрашувдаги хоннинг сўрашуви расмий этикетни белгилайди; хонларнинг оғзаки нутқида ҳам бунга катта эътибор қаратилган. Хон мусофирга «сенлаб» мурожаат қилмоқда. Унинг билан биринчи учрашуви бўлгани учун ундан ҳол-аҳвол сўралди (*xušmisan, yaxšimisan?*); шунинг билан бирга, қадамининг қутлуғ бўлиши тиланмакда (*qutluḡ olsun*). Яна бир қирраси, расмий-дипломатик мактубларда адресатга *salām* деб мурожаат қилиш кейинги ҳодиса, у арабчадан ўзлашган. Тармашириннинг нутқида берилгани эса сўрашувнинг асл туркий кўринишидир.

Бу нарса ҳозир ҳам бор: сўрашганда, салом-алиқдан кейин ёши улуғлар, ҳурматли кишилардан *яхшимисиз? эсон-омонмисиз?* (ёки кичиклар, яқинлардан: *яхшимисан? эсон-омонмисан?*) деб ҳол-аҳвол сўраймиз.

Ҳозирги ўзбек тилида *сизлаб гапирди* деган сўзимиз бор, бу катта ёшлиларга ёки ҳурматли кишиларга, ўзгаларга бўлган ҳурматни англатади. Бунинг тескараси – *сенлаб гапирди*; кичикларга мурожаатни ёки, ўрни билан, ўзини улуғ тутиш, менсимасликни англатади. Тил тарихида бу категория *senlādi* билан *sizlādi* сўзларида ифода этилган. Биринчиси, ўзидан кичикларга мурожаатни, яқинликни ёки тингловчини ўзидан кичик олишни;

иккинчиси эса тингловчини хурматлаш, улуғлашни билдирган. Ушбу нуткий категорияни Маҳмуд Кошғарий яхши ёритиб берган. Жумладан, у *senlädi* феълининг маъноси тўғрисида ёзади: «*ol anī senlädi* – у уни сенлади. Бу (сўз) *sen* демакдир. Улуғлаш (хурматлаш)ни англа-тиш учун *sizlädi* дейилади. Бу *siz* демакдир. Бу хоконлар билан сўзлашилганда қўлланиладиган сўз ўрнида келади» (ДЛТ,424).

Умуман, ўтмишда ҳам хурматни билдириш учун кўплик шаклидан фойдаланилган. *Siz* деб расмий муомалада, Кошғарий таъкидлаганидек, хон ва султонларга, хурматли кишиларга, *sen* деб эса ўзидан кичикларга, яқинлар, туғишганларга, расмий мурожаатда мансаб ва лавозими куйи турувчиларга айтилади.

Ўтмишда ҳукмдорлар муомаласида ўзгаларга хурмат изга қўйилган. Бу нарса бадий адабиётда ҳам кўзга ташланади. Шу ўринда буддизм давридан қолган «Оға-ини тигинлар қиссаси»дан ўртак келтирамиз (мисол Gabain 1950,283–285 дан олинди). Қиссада кичик тигин (шахзода) отаси хондан уни денгиз сафарига, мўъжизали жавоҳирни топиб келтириш учун юборишини сўраб ёлворади. Хон бунга иложсиз қўниб, элга ёрлик берди. Қиссада хоннинг улусга, кишиларга қаратилган нутқи яхши берилган.

Мана ўша ери: *Ol ödün qaṇī xan yarlıy yarlıqadī: Kim taluyqa barayin tesär, kirinlär, oylum tiginkä eš boluṇlar. Ne kergäkin barča bergäy-biz. Kim yerçi suwçi, kemäçi bar ersär, yemä kelzün. Tiginig asan-tükäl kelürzünlär.* – «Ўша чоғда отаси хон ёрлик берди: «Ким денгизга борайин деса, (хузуримга) киришлар, ўғлим тигинга эш бўлинглар. Нима керак бўлса, барчасини бергаймиз. Ким сувда йўл бошловчи, кемачи бўлса, у ҳам келсин. Тигинни эсон-омон олиб бориб келинглар».

Излай-излай, Баранас юртидан денгизда йўл бошловчи, ўта тажрибали, кўпни кўрган, қийин фалокатлардан ҳам соғ-омон қайтган, саксонга чиққан, кўзлари кўрмас бир қарияни топиб келтирдилар. Хон ўша қарияга хурмат юзасидан, уни «сизлаб» гапиради: *Qaṇī xan inčä tep yarlıqadī: Bir-kiä amraq oylumin siziṇä tutuzur-men, asan-tükäl kelürün,* – *tep yarlıqadī.* – «Отаси хон шундай деб ўтинди: «Биргина арзанда ўғлимни Сизга тутқазяпман, эсон-омон олиб бориб келинг», – дея ўтинди».

Эътибор берсангиз, муаллиф нуткида хоннинг эл-улусга қаратилган сўзи ҳам, қарияга айтаётган сўзи ҳам *yarlıy yarlıqadī, yarlıqadī* (яъни, «ёрлик берди; буюрди») деб берилган. Матн мазмунидан келиб чиққан ҳолда, эл-улусга қаратилган сўзини «ёрлик берди», қарияга қаратилган сўзини эса «ўтинди; илтимос қилди» деб ўтирилса, тўғри бўлади.

Ўз навбатида, қария ҳам хонга хурмат юзасидан «сизлаб» мурожаат қилади. Мана қариянинг айтган сўзлари: *Ötrü ol awičya iylayı xanqa inčä tep ötünti: Täṇrim, ne muṇ-taq bolti-kim, antay täṇri-teg, erdäni-teg ögükünjünzi ölüm yerinä idur-siz? Ol taluy suwı ertinü qorqinčiy adaliy-ol. Öküš tinliylar barip, ölüglär bar; barsar yarayay-mu? – tep ötünti.* – «Сўнг ўша қария йиғлаб, хонга шундай деб ўтинди: «Эй тангрим, бу қандай кўргиликким, шундай фаришта-дек, жавоҳирдек суюклигингизни ўлим ерига юборяпсиз? Ўша денгизнинг суви жуда кўрқинчлидир. Кўп кишилар бориб, ўлиб кетди, энди биз борсак ярағайми?» – дея ўтинди».

Яна бир жиҳати, қисса давомида хоннинг улусга, ўз қарамоғидаги кишиларга айтган сўзлари, нутки *yarlıy yarlıqadī, yarlıqadī* (яъни, «ёрлик берди; буюрди»), ундан куйи мансабда турувчилар, оддий кишиларнинг хонга қарата айтган сўзлари, нутки эса ҳамма ўринда *ötünti* (яъни, «ўтинди») деб берилади.

Тингловчига хурмат буйруқ кўплигининг *-η (-iη, -iη / -uη, -iū)* қўшимчаси билан ҳам ҳосил қилинган. Бу тўғрида Маҳмуд Кошғарий: «Турклар хурматлиларга ёки катта ёшлиларга

сўзлаганларида, бирлик буйруқ шаклининг охирига *уинна* ли *kāf* (яъни, [ŋ]) орттириб қўллайдилар. Бу *уинна* ли *kāf* (яъни, [ŋ]) уларда хурмат белгиси сифатида ўрин олган», – деб ёзган эди.

Сиёсий, расмий мурожаатнинг *иккинчи тури* – *ёзма нутқ*. Ёзма расмий-дипломатик нутқнинг тарихи туркий расмий услубнинг, давлат ҳужжатчилиги, дипломатиканинг шаклланиши ва такомили билан узвий боғлиқ бўлиб, у улус эгалари номидан битилган қадимий битигтошлар, тарих китоблари, ёрлиқлар, буйруқ ва кўрсатмалар, хонлар ўртасидаги расмий ёзишмалар, васиқаларда тамғаланиб қолган. Ушбу ҳужжатлар тил тарихининг турли босқичларида амал қилган сиёсий, расмий-дипломатик нутқ, унинг ўзига яраша белгиларини ўрганишда муҳим манбалар бўлиб хизмат қилади; расмий мулоқотнинг лингво-культурологик, этик-эстетик, халқаро-дипломатик ўлчовларини акс эттиради.

Муҳим белгиси, ёрлиқ ва расмий-дипломатик хатларда ҳукмдор нутқи муайян қолипда, ҳужжатчиликнинг ёзма услубий ўлчовларига таянган шаклларда юзага чиқади.

Тил тарихида «сиёсий, расмий-дипломатик нутқ» тушунчаси ва унинг атамалари

Қадимги туркий битигларда хоқонларнинг «сиёсий, расмий-дипломатик нутқи»ни *sab~saw* дейилган. «Сўз» маъносидаги *sab~saw* расмий матн унвонида истилоҳга айланиб, «буйруқ; фармон» маъноларини беради.

Жумладан, Билга хоқон битигида матн орасида хоқоннинг эл-юртга қарата айтган сиёсий чақириғи, нутқи берилган. Матннинг ушбу бўлаги *Tāñri-teg tāñri yaratmış türk Bilgä qayan sabīm* («Кўкдай (улуғ) тангри яратган жасур Билга хоқон сўзим») унвони билан бошланади. Бу ўринда *sabīm* – «сўз; мурожаат»нинг хоқонга тегишли эканини, у «хоқоннинг нутқи» эканини билдиради (*қаранг:* Содиқов, Омонов 2010,40–41).

Ўрта асрларга келиб қадимги *sab~saw* ўрнини *söz* калимаси олди. У ҳам бурунгидай хонлар томонидан битилган буйруқ ва фармонлар, ёрлиқлар, расмий-дипломатик ҳужжатларнинг унвонларида истилоҳга айланиб, улус эгасининг «сўзи; ёрлиғи; нутқи» маъноларини англатган. Масалан, Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг поляк қироли Яғайлига йўллаган ёрлиғи *Toxtamış sözüm*, Шохруҳ Мирзонинг ёрлиғи *Šāhruh bahadur sözüm* унвонлари билан бошланади. Бу ўринда *sözüm* – «менинг сўзим; ёрлиғим; фармоним; буйруғим» маъноларида келади ҳамда у ёки бу ёрлиқнинг юрт эгасига тегишли экани, унга қарашлилиги, унинг ўз тилидан битилаётгани, яъни унинг нутқи эканлигини далиллайди. Бу атама, ўз навбатида, султоннинг сиёсий, расмий-дипломатик нутқини англатади.

Улус эгаларининг эл-улусга қаратилган сиёсий, расмий-дипломатик *нутқи, сўзи* (яъни, *sab~saw* ёки *söz*) куйидаги битиг ва ҳужжатларда очикланади:

Қадимги турк хоқонларининг нутқи ўша замонларда яратилган битигтошларга битилган бўлиб, ушбу ёзма ёдгорликлар матннинг ўзида *bitig, bitigtaš* деб аталган. Жумладан, Кул тигин, Билга хоқон битигларида матннинг катта бир бўлаги Билга хоқоннинг нутқидан тузилган. Иккала битигда хоқоннинг нутқи *Tāñri-täg tāñridä bulmış türk Bilgä qayan bu ödkä olurtum* («Кўкдай (улуғ) Тангридан (иноят) топган [яъни, Тангрининг иноятига эришган / Тангрининг инояти билан] турк [яъни, баҳодир] Билга хоқон бу тахтга ўтирдим») жумласи билан бошланган (*қаранг:* Содиқов 2004,66–72). Ушбу жумла матн давомида келган сўзлар Билга хоқонга тегишли экани, яъни у хоқоннинг нутқи эканини билдиради. Шундан сўнг хоқон хоқонлиқ тарихи, ўзининг юрт тепасига келиши ва халқ тинчлиги, фаровонлиги йўлидаги улуғ хизматларини ўз тилидан ҳикоя қилади.

Муҳими шундаки, Кул тигин ва Билга хоқон битиглари тарихий-бадий асарлар бўлгани учун ундан жой олган хоқоннинг нутқи ҳам анча бадийлаштирилган.

Олтин Ўрда хонлари ва темурий султонларнинг сиёсий, расмий-дипломатик нутқи куйидаги битиг ва хужжатларда келади:

(1) Туроннинг султони Темурбег нутқи Тўхтамишхонга қарши юриш бошлаган чоғда эски ўзбек тилида ёздирган тошбитигида сақланиб қолган (*қаранг*: Содиков 2016, 142–144). Ушбу битиг **toba** деб аталган. *Bu yergä yetip belgü bolsun tep bu tobanî qopardî* («Бу ерга етиб, белги бўлсин деб ушбу битигтошни ёздирди») дея қайд этилади битигда.

(2) Хонлар ва султонлар нутқи ёрлиқларда келади. Хужжатнинг бу тури матннинг ўзида **yarliq~yarliq** деб аталади. Жумладан, Тўхтамишхон номидан битилган ёрлиқ *Uluṡ ulusniṡ turuṡčaya daṡi yaxṡisi ol bolṡay, tep altun niṡanliṡ yarliṡ tuttuṡ*. – «Улуғ улуснинг бардавлонлигига ҳам яхшиси шу бўлғай, деб олтин нишонли ёрлиқ йўлладик» дея қайд этилган (Т.21–23). Бу жумла ёрлиқнинг Тўхтамишхон тилидан битилганлигига ишора этади.

(3) Ҳукмдорнинг нутқи гувоҳномаларда берилади. Хужжатнинг бу тури эски ўзбек хужжатчилигида **niṡān** отини олган. Жумладан, Шохруҳ мирзонинг Талхан ота мазорининг мужовури Исмоилга берган ёрлиғи матннинг ўзида **niṡān** аталган. Бу атама «буйруқ; гувоҳнома; тасдиқловчи хужжат»га тўғри келади. Ёрлиқда ўқиймиз: *İsmāyil mujāvurniṡ ewi-barini tartip tonup almasun, tep niṡ(ā)n berildi*. – «Исмоил мужовурнинг уй-жойини, мол-мулкини тунаб олмасинлар дея нишон берилди» (Ш.11–12).

(4) Сиёсий, расмий-дипломатик нутқнинг яна бир кўриниши **bitig** ҳамда **bitig salām** дир. Хон ва султонлар ўртасидаги ўзаро ёзишмалар, расмий-дипломатик хатлар ана шундай аталган. Жумладан, Улуғ Муҳаммад хоннинг усмонли подшоси II Муродга йўллаган мактуби матннинг ўзида **bitig salām**, яъни «салом хат; мактуб» деб аталган (УМ.18). Бунинг билан мактуб Улуғ Муҳаммад тилидан битилганлигига ишора этилади.

Олтин Ўрда хонлари ва темурий султонларнинг ёрлиқлари ҳамда ёзишмаларида сиёсий, расмий-дипломатик нутқ

Олтин Ўрда ва Темурийлар давридан қолган туркий хужжатларни мазмуни, мақсад-йўналишига кўра куйидаги гуруҳларга ажратишимиз мумкин:

(1) Султоннинг зафарли юриши ҳақида қайд этилган битиг (Темурбегнинг тошга ёздирган битиги).

(2) Узоқ йиллик хизматлари учун давлат томонидан тақдирланаётган кимсаларга имтиёз ҳуқуқини берувчи ёрлиқлар (Темур Кутлуғ, Шохруҳ мирзо ва султон Умаршайх ёрлиқлари);

(3) Турли мамлакатларнинг ҳукмдорларига йўлланган расмий-дипломатик битиглар. Бу турдаги хатлар ўз ичида яна икки турга ажралади:

(а) Хон ва султонларнинг қарам юрт ҳукмдорларига йўллаган расмий-дипломатик ёрлиқлари (Тўхтамишхон ва султон Абу Саид ёрлиқлари);

(б) Хонларнинг ўзаро тенг томонларга йўллаган мактублари (Улуғ Муҳаммад хоннинг II Муродга, Маҳмуд хоннинг Фотиҳ Султон Меҳмедга ҳамда Аҳмад хоннинг Фотиҳ Султон Меҳмедга йўллаган мактублари).

Ёрлиқ ва мактубларнинг бари хон ёки султонлар тилидан битилган. Тўғрироғи, хужжатлар хон ва султонларнинг ўз оғзидан ёзиб олиниб, сўнг уста хаттотлар томонидан оққа кўчирилган. Улар юрт эгаларининг расмий кишиларга, давлат идораларига қаратилган сўзлари бўлиб, эски ўзбек ёзма адабий тилидаги («чигатой туркчаси»да амал қилган) сиёсий, расмий-дипломатик нутқни, расмий мулоқот маданиятининг лингво-культурологик, этик-эстетик ўлчовларини ифода этади. Муҳим жиҳатларидан бири, улардаги нутқ монологик характерга эга. Улардаги нутқ бир кишига, яъни ҳукмдорга қарашли.

Ёрлик ва мактубларнинг тури, мақсадига қараб матннинг баён услуби, ҳукмдор нутқи ҳам фарқланиб туради.

Масалан, имтиёз ҳуқуқини берувчи ёрликлар унинг ижросини таъминлови идораларга, бирор юридик ташкилотга ёки юридик кимсаларга (адресатга) қаратилган бўлади. Яъни ёрлик бирор кимсага имтиёз ҳуқуқини беришни кўзлаб тузилаётган эса-да, имтиёзга эга бўлаётган кимсанинг дахлсизлиги, эркинлиги, мол-мулкни сақлаш юридик ташкилотлар ва амалдорларга юклатилади. Буйруқ, кўрсатма ўша маъмурий ташкилот ёки юридик кимсалар, амалдорларга берилади.

Хонларнинг қарам юрт ҳукмдорларига йўллаган ёрликларида ёрлик йўлловчининг (адресант) нутқи бевосита ўша ҳукмдорга қаратилган бўлади; унга кўрсатма сифатида битилади. Гаплар мазмуни ҳам шунга қараб тузилади; лексик, морфологик шакллар, баён тарзи, стилистик воситалар шунга қараб танланади; нутқ ҳам шунга мос келади.

Ўзаро тенг томонга йўлланаётган мактубларда хон нутқи ўзга мамлакат ҳукмдорига қаратилган бўлади. Бундай мактубларда ҳурмат, илтимос, истак оҳанги кучли бўлади. Мақсадни юзага чиқариш илинжида адресант адресат шаънига илиқ сўзлар, мақтовлар айтади. Хат ўта кўтаринки услубда бўлиб, бадий-эпистоляр жанр даражасига чиқади.

Хонларнинг қарам юрт ҳукмдорларига йўллаган ёрликлари ҳамда имтиёз ҳуқуқини берувчи ёрликлар *sözüm* деб келган унвон билан бошланади (бу ўринда «унвон» – «ҳужжатларнинг бошлама жумласи» маъносида).

Маълумки, Олтин Ўрда ҳукмдорлари ўзларини *хан*, Амир Темур ва темурийлар эса *sultān* атаганлар. Олтин Ўрданинг кейинги хонлари ҳам ўзларини, ҳарқалай, темурийларга эргашиб бўлиши керак, *sultān* атай бошладилар. «Хон» сўзининг маъноси «султон» демакдир. Булар – юрт эгаларининг даражаси. Ушбу даражалар уларнинг отига қўшиб айтилган: *Toqtamış-han*; *Sultān Muḥammad*; *Turannīy sultānī Temür-beg*, *sultān 'Umar-šayx*, *sultān Abu Sa'id* сингари. Булардан ташқари, уларнинг унвонлари ҳам бор (бу ўриндаги «унвон» – «ҳукмдорга берилган сифат, лақаб» маъносида); отларга қўшилаётган *bahadur*, *körägän* сингари сўзлар унвон бўлади.

Эътиборлиси шундаки, Олтин Ўрда хонларининг ёрликларида темурийлар битган ёрликлардан фарқли ўлароқ, ҳужжатлар бошламасида хонларнинг унвони қўшмай айтилган, тўғридан-тўғри *Toxtamış sözüm*, *Temür Qutluṣ sözüm* деб кетилади. Темурийларнинг ёрликларида эса султонлар исми уларнинг унвони билан қўшиб айтилади: *Šāhruh bahadur sözüm*, *Sultān 'Umar-šayx bahadur sözüm*, *Sultān Abu Sa'id körägän sözüm* сингари.

Ёрликлар унвони доимо адресат (ёрлик йўлланаётган кимса ёки расмий ташкилотларнинг оти) билан қўшилиб келади. Бунда адресат жўналиш келишиги шаклида (-*ya*, -*gā* қўшимчаси билан) бўлади. Чунончи, Тўхтамишхоннинг поляк қироли Яғайлига йўллаган ёрлиғи *Toxtamış sözüm Yağaylaya* («Тўхтамиш сўзим Яғайлага») деб бошланган (Т.1–2). Ушбу бошламада *Toxtamış sözüm* – унвон, *Yağaylaya* – ёрликнинг кимга қаратилганини англатувчи компонент (адресат).

Темур Қутлуғ ёрлиғининг бошламаси шундай: *Temür Qutluṣ sözüm oñ qol, sol qolnīy oylanlarīya, tümän edgü başlīy mīñ, yüz, on beğlärigä, içki kentlärinīy qazī, muftīlarīya, mašāyih, soflarīya, devān bitigčīlärigä, tamyačī, tartnaqčīlarīya, yortar işlänči, yolawčīlarīya, bükäwül, tutqawullarīya, yamčī, süsünčīlär, quščī, barsčīlarīya, kemäčī, köprükčīlärigä, bazarda turıyanlarīya!* – «Темур Қутлуғ сўзим ўнг қўл, сўл қўлнинг [ўнг қанот, сўл қанот] ўғлонларига, туман эзгу бошлиқ минг, юз, ўн бекларига, ички кентларнинг кози, муфтиларига, машойих, сўфиларига, девон котибларига, тамғачи, тартнақчиларига [яъни, солиқ йиғувчи ва божхона хизматчиларига], иш юритувчи, йўл соқчиларига, бакавул [ошпаз], тутқавулларга, хат ташувчи,

бекат нозирлари, кушчи, барсчиларга, кемачи, кўприкчиларга, бозорда турганларга [яъни, бозор бошлиқларига]» (ТҚ.1–12). Ушбу бошламада *Temür Qutluq sözü* – унвон, қолганлари эса ёрлиқ қаратилаётган юридик кимсалардир.

Шохрух ёрлиғи *Šāhruh bahadur sözü* *dīvānlaryā* («Шохрух баҳодур сўзим девонларга») жумласи билан бошланади (Ш.1–2). Бу ўринда *Šāhruh bahadur sözü* – унвон. Унвонга қўшилаётган *devānlaryā* сўзи – ёрлиқ қаратилаётган юридик ташкилот(адресат)ни билдиради. Бунинг билан девон бошлиқларига мурожаат қилиниб, уларга кўрсатма берилмоқда.

Умаршайх мирзо ёрлиғининг бошламаси: *Sultān 'Umar-šayx bahadur sözü* *dīvānlaryā, barča Mar'īnan určinnīy tūšāmāl amaldār, sāhib čamlariya!* – «Султон Умаршайх баҳодур сўзим девонхоналарга, барча Марғинан юртининг тушим йиғувчилари, солиқ идораларининг бошлиқларига» (У.1–4). Ушбу бошламада *Sultān 'Umar-šayx bahadur sözü* – унвон. Унга қўшилаётган *divānlaryā, barča Mar'īnan určinnīy tūšāmāl amaldār, sāhib čamlariya* – ёрлиқ қаратилаётган юридик ташкилот ва кимсалардир.

Абу Саид битиги *Sultān Abu Sa'id körägän sözü* («Султон Абу Саид кўраган сўзим») унвони билан бошланган (АС.1). Мактубнинг кимга қаратилгани кейинги компонентдан англашилади. Унда қисқа салом билан мақсадга кўчилган: *Hasan beggā salām tegäč, söz ul-kim*, деб асосий қисмга ўтиб кетилади.

Ўзга юрт ҳукмдорига йўлланаётган расмий-дипломатик мактубларнинг бошланиши ёрлиқлардан ажралиб туради. Уларда ҳукмдор нутқи хат йўлланаётган томонга, яъни иккинчи бир ҳукмдорга қаратилган бўлади. Дипломатик хатларнинг бошланишида, исломий этикетга кўра, аввал Оллоҳнинг инояти, Муҳаммад алайҳис-салом мўъжизотига таҳсин айтиб, сўнг адресатга салом берилади. Ҳукмдор оти тилга олинганда, таомилга биноан, унвонлари қўшиб айтилади. Масалан, Улуғ Муҳаммадхоннинг II Муродга йўллаган мактубининг бошламаси шундай: *Haq ta'ālā 'ināyatīylā, Muḥammad rayūambar mo'jizātīylā Muḥammadīn yāzī Murādqa salām.* – «Ҳақ таоло инояти ила, Муҳаммад пайғамбар мўъжизоти ила Муҳаммаддан ғозий Муродга салом» (УМ.1–3). Бу ўринда *Haq ta'ālā 'ināyatīylā, Muḥammad rayūambar mo'jizātīylā* – битиг йўлланаётганлигининг шукронаси; унинг кетида турган хат йўллаётган кимса (адресант) чиқиш келишигида (*Muḥammadīn*), хат йўлланаётган кимса эса унвони билан бирга жўналиш келишигида (*yāzī Murādqa*) берилган.

Маҳмудхон ҳамда Аҳмадхоннинг Фотиҳ Султон Меҳмедга йўллаган мактубларининг ҳар иккови Яратганнинг улуғлигига ишора қилувчи *Hūva* (яъни, «У») сўзи билан бошланган. Ундан сўнг мақтову олқишлар билан Фотиҳ Меҳмедга хат йўлланаётгани маълум қилинади. Жумладан, Маҳмудхон мактубининг бошламаси: *Hūva. Bil-quvvati-l-Ahadiyya va bil-mo'jizati-l Muḥammadiyya val burhāniyyati-l-madadiyya xaladallahu mulkahu fil-Maḥmudiyya. Sarvar-i salāṭin ba'ināyat-i rabbu-l-'ālamīn sultān-i a'zam Muḥammad yāzīya.* – «У [Тангри (– буюқдир)]. Бир [Тангри] қуввати ва Муҳаммаднинг мўъжизоти ила ва бурҳон мадади билан, Оллоҳ Маҳмуднинг мулкини боқий қилсин. Тангри инояти ила султонларнинг буюғи бўлмиш султони аъзам Муҳаммад ғозийга» (М.1–6). Битиг йўлловчининг оти ҳам, хат йўлланаётган кимса ҳам шу ўринда қайд этилган. Шундан кейин *Köp-köp salām qilip vāšil bolıandın soj i'lām qilinur-kim* («Кўп-кўп салом қилиб, восил бўлгандан сўнг илом қилинур-ким») жумласи билан (М.7) мақсадга кўчилади.

Аҳмадхон мактубида эса айтилганларнинг бари ҳатто ортиғи билан ўрнига қўйилган.

Туроннинг султони Темурбегнинг сиёсий, расмий нутқи. Соҳибқироннинг расмий нутқи Тўхтамишхонга қарши юриш бошлаган чоғда тошга ёздирган битигида етиб келган. Султоннинг буйруғи билан ёзилган битиг арабча ва эски ўзбек тилида («чиғатой

туркчаси»да). Битигдаги арабий матн басмала ва оятдан иборат. Туркийси уйғур ҳарфларида (қаранг: Содиков 2016,142–144).

Битигда улуғ воқеа – Тўхтамишхон устидан зафарли юриш бошлангани ҳақидаги хабар келгуси авлодга белги бўлсин учун (*belgü bolsun tep*) тошга муҳрланган. Уни мазмунига кўра «зафар битиги» дейиш мумкин.

Тарих китобларида ёзилишича, Темурбег жангга киришдан бир кун олдин қўшинга дам берди, ўзи уломою бошликлари билан теваракни айланди. Бир тепаликда тўхтаб, чуқур ўйга толди. Кейин эса уламога кўриниб турган катта бир қояга ушбу зафарли юриш ҳақида битиг ёзиб қолдиришни буюрди. Буюрганидай бўлди: битигнинг сўзларини ўзи айтиб турди; унинг айтганлари ёзиб олиниб, тошбитигчилар тошга ўйиб туширдилар.

Султоннинг номидан ёзилган битиг зафарли кун тарихи билан бошланади. Тарих (сана) гапда пайт ҳоли бўлиб, асл туркий қолипда берилган: аввал йил (ҳижрий ва мучал тартибида), сўнг ой кетма-кетлигидадир: *Tarix yeti yüz toqsan üçtā, qoy yil yaznıñ ara ay* – «Тарих етти юз тўқсон учда, қўй йил, кўкламнинг ора ой(ида)». Сўнг ана шу санада Темурбегнинг уч юз минг қўшин билан Тўхтамишхон юртига юриш бошланганлиги маълум қилинади. Бунда султоннинг исми унвон ва даражаси билан берилган (*Türānniñ sultānī Temür-beg*). Гапнинг кесими *yoridī* («юрди») шаклида: *Türānniñ sultānī Temür-beg üç yüz miñ čerig bilä islām üčün Toxtamış-xan Bulğar xanıya yoridī* – «Туроннинг султони Темурбег уч юз минг қўшин билан ислом учун Тўхтамишхон Булғар хонига (қарши) қўшин тортди».

Матннинг навбатдаги компонентида келажакка белги бўлсин дея битиг ёздирилганлиги таъкидланади. Тузилишига кўра, мақсад эргаш гапли қўшма гап: *Bu yergä yetip belgü bolsun tep, bu tobanī qopardī*. – «Бу ерга етиб, белги бўлсин деб ушбу битигтошни ёздирди».

Султоннинг сўзи Аллоҳдан инсофу тўғрилиқ тилаш ва эл-улусга дуо билан тугайди. Бунда тилак ва дуо жумлалари, истак шаклида бўлиб, кесими *-gäy, -ğay* қўшимчаси билан келган: *Täñri nişfat bergäy, inşalla. Täñri el kişigä rahmat qılğay, bizni du'ā bilä yād qılğay*. – «Тангри (бизга) нисфат [яъни, тўғрилиқ, инсоф] бергай, иншооло. Тангри фуқарога раҳм қилғай, (эл) бизни дуо билан ёд қилғай».

Муҳими шундаки, Темурбегнинг буйруғи билан ёздирилган битиг ўзга кимса (учинчи шахс) тилидан битилган; унда дарак гапларнинг кесимлари *yoridī, qopardī* шаклида. Шундай эса-да, нутқ соҳибқиронга тегишли эканини далилловчи бир жумла бор: бу матннинг сўнгги *Täñri el kişigä rahmat qılğay, bizni du'ā bilä yād qılğay* жумласидир. Унда *bizni du'ā bilä yād qılğay* дейилганда *bizni* сўзи орқали Темурбег ва унинг кишилари, чериги кўзда тутилмоқда.

Имтиёз ҳуқуқини берувчи ёрлиқларда ҳукмдор нутқи қуйидаги белгилари билан ажралиб туради:

Ёрлиқлар бир киши, ҳукмдор номидан чиқарилган эса-да, амалга оширилган яхши ишлар матн давомида ҳурмат, камтарлик юзасидан мажхул нисбатда берилади. Масалан, Шохруҳ мирзо ёрлиғида: *bir qoşluq altmış kivi yer suyuğal berildi*. – «бир қўшлуқ олтмиш киви ер суюрғал берилди» (Ш.3–4). Ёки улус эгаси «манмансираб» эмас, кўпликда «биз» деб гапиради: *beg niş(ā)n bermiş erdük* – «бег-нишон бермиш эрдик» (Ш.7).

Ёрлиқ берувчи ҳатто ўзи устида сўз борганда, «мен» деб эмас, камтарлик билан «биз» деб айтади. Масалан, Темур Қутлуғ ёрлиғида: *İnç turup tınçlıq bilä şām-u sabāh avqāt-i şarīf-larida bizgä, dayi biziñ uruğ-uruğimizğa du'ā, alqış etä tursun*. – «(Шу қилган яхшиликларимиз эвазига) қойим туриб, тинчлик билан шому сабоҳ чоғларидаги ибодатларида бизга, яна бизнинг уруғ-аймоғимизга дуо, олқиш эта турсин» (ТҚ.46–50).

Яна имтиёз ҳуқуқини берувчи ёрлиқларнинг хотима қисми – ёрлиқ берилганлиги, унинг санаси ва ўрни (тарихи), одоб юзасидан, мажхул нисбатда бўлади. Масалан, Темур Қутлуғ ёрлиғининг хотимаси: *altun nişānliq, al tamyalīq yarliq berildi*. – «олтин нишонли, ал тамғали ёрлиқ берилди» (ТҚ.51–52); *Mujavaranda erüirdä bitildi*. – «Мужаваранда эканлигимизда битилди» (ТҚ.55).

Шоҳрух Мирзо ёрлиғининг хотимаси: *nişān berildi* – «нишон берилди» (Ш.12); *Bayi šaharda bitildi* – «Боғи шаҳарда битилди» (Ш.13).

Ёки Умаршайх ёрлиғининг хотимаси: *muhurluy ni(şā)n ... Andigändä bitildi*. – «муҳрли нишон ... Андиганда битилди» (У.12–13).

Имтиёз ҳуқуқини берувчи ҳужжатларда имтиёз берилаётган кимсанинг эркинлиги, унинг ҳуқуқи кафолатлаб ҳам қўйилади. Бундай ўринларда стереотип жумлалардан фойдаланилади. Масалан, Темур қутлуғ ёрлиғида: *salalarīya, safančī, ortaқčilarīya-kim, kim ersä küč-uya tegürmäsin* – «қўрғонларига, деҳқонлари ва ўртоқчиларига-ким, кимса зўравонлик қилмасин» (ТҚ.31–33).

Шоҳрух мирзо ёрлиғида: *Kim ersä mal tilämäsün, yasaу alpау salmasun, küč-uya tegürmäsin*. – «Кимса (ундан) мол тиламасин, солиқ солмасин, зўравонлик қилмасин» (Ш.5–6).

Умаршайх ёрлиғида бу жумла бир оз фарқли шаклда ишлатилган: *Heč kiši māl, taru tilämäsün, küč-uya tegürmäsin*. – «Ҳеч киши (ундан) мол, дон-дун талаб қилмасин. Унга зўравонлик қилмасин» (У.11–12).

Шунингдек, бунинг сингари ёрлиқларда юридик ташкилотларга, амалдор кимсаларга кўрсатмалар берилади. Ушбу кўрсатмалар буйруқ оҳангида. Жумладан, Темур Қутлуғнинг Муҳаммадга берган тархонлик ёрлиғида: *Barurīda-kelūridä, kirūr-čiqarīda Qirīmda, Kafada, qayu-ma türliüg ne ersä alurīda, saturīda tamya, tartnaq almasun. Tarxanliq, tabanliq, yol haqqi, qarawulluq tilämäsünlär. Tawar-qaralarin awlaq tutmasun. Qonaq tüşül tüşürmäsinlär. Süsün ulufa tilämäsünlär*. – «Борурида-келурида, кирар-чиқарида Қиримда, Кафада, қай турли нарса оларида, сотарида (улардан) ҳақ олмасинлар. Тарханлик, табанлик, йўл ҳақи, қоровуллик (ҳақи) тиламасинлар. Қора моллари солиққа тортилмасин. Қўноқ тушул туширмасинлар. Қўшиндан улуфа тиламасинлар» (ТҚ.38–44).

Қарам юрт ҳукмдорларига йўлланган расмий-дипломатик ҳужжатларда ёрлиқ йўлловчи кимсанинг нутқи куйидаги белгиларга эга бўлади:

Халқаро-дипломатик ёрлиқларда улуғ улус хони ўзига қарам юрт эгасига «сенлаб» мурожаат қилади. Масалан, Тўхтамишхон қирол Яғайлига йўллаган ёрлиғида «сиз» деб эмас, «сен» деб ёзади: *Sen dayi keläčignī bizgä iydiу erdi*. – «Сен ҳам ўз келадиган кишиларингни бизга йўллаган эдинг» (Т.5–6); *barуan elčilärgä bergil* – «борган элчиларга бергил» (Т.18–19).

Султон Абу Саид ҳам Ҳасан бегга «сенлаб» мурожаат қилади: *Seңä dayi ma'lum durur-kim, ata yurti öz yurt bolur*. – «Сенга-да маълум турур-ким, ота юрти ўз юртинг бўлур» (АС.27–28); *Men seңä Teңri 'ināyatī birlä Misir, Rūm vilāyatlarinī alip bergäy-men*. – «Мен сенга Тангри инояти бирла Миср, Рум вилоятларини олиб бергайман» (АС.71–73).

Тўхтамишхон ёрлиғи улуғ хоннинг ўзига қарам юрт эгаси Яғайлига кўрсатма сифатида битилган. Унда икки юрт орасида юз берган фитна, фитначиларнинг қўлга олиниб, юртда тинчлик ўрнатилгани хусусида сўз боради. Энди эса бу ҳолатни англатиб янги элчилар юборилганлиги таъкидланади. Шундан сўнг мақсадга (буйруққа) ўтилади. Унда Яғайлига қарам юртларнинг ҳирожларини тўплаб, борган элчилардан бериб юборажаги, сўнг савдогарларнинг бурунги йўсинча иш тутишлари уқтирилади.

Бурун кечган вакеалар устида сўз борганда гап кесими *iydük erdi* («юборган эдик»), *çaqirup emişlär* («чақириб эмишлар»), *tıl bilä keldi erdi* («жосуслик билан келди») шаклларида қўлланган. Мақсадга кўчилгач, хоннинг кўрсатмалари буйруқ гап шаклида берилади: *Bizgä baqar ellärniñ çiqışların çiqarup, baryan elçilärgä bergil, xazınaya tegürsünlär. Basa burunqı yosunça bāzargān ortaqların dayı yürüšsünlär.* – «Сен бизга қарам юртларнинг хирожларини тўплаб, борган элчиларга бергил, хазинага етказсинлар. Сўнг савдогар ўртоқларинг бурунги йўсинича иш тутсинлар» (Т.18–21). Буйруқ охирида ушбу ишлар юрт тинчлигини таъминлажаги таъкидланади: *Uluğ ulusniñ turuščaya dayı yaxşısı ol bolıay.* – «Улуғ улуснинг бардавомлигига ҳам яхшиси шу бўлғай» (Т.21–22).

Қарам юрт ҳукмдориға йўлланаётган ёрлиқларда тингловчига буйруқ *-yıl, -gil* қўшимчаси билан берилади (*bergil, kelip körgil* сингари). Ўзгага буйруқ эса *-sun, -sün* (кўплиги *-sunlar, -sünlär*) қўшимчаси билан ҳосил қилинади (*kečmäsün, xazınaya tegürsünlär* сингари).

Ёрлиқнинг хотима қисми – ёрлиқнинг битилганлиги ва санаси, одоб юзасидан, кўпликда берилади: *altun nišanlıq yarlıq tuttuq.* – «олтин нишонли ёрлиқ йўлладик» (Т.22–23); *Ordu Tanda erürdä bitdimiz.* – «Ўрда Танда [яъни, Дон дарёси ёқасида] эканлигида битдик» (Т.24–25).

Ҳар қандай ҳолатда ҳам, ўзига қарам юрт ҳукмдориға йўлланаётган ёрлиқларда «мен» оҳанги анча кучли бўлади. Бу нарса, айниқса, Абу Саиднинг Ҳасан бегга йўллаган хатида кўза яхши ташланади: *Men dayı Täñri 'ināyatıya siyiniñ senin üstünä yürüdüm tep bildürä yibärip erdim.* – «Мен ҳам Тангри иноятига сиғиниб, сенинг устингга юридим деб билдиргулик юбориб эдим» (АС.47–48); *Ägär men özüм barmaqlıq hājat bulmayın oylanlarımдін basa beglärдін, çerigдін ne miqdār kerāklık bolsa, yaraq körüp tiläsän, ul çaqlıq kişi yibäräyin.* – «Агар мен ўзим бормоққа ҳожат топмай, ўғлонларимдан, сўнгра беклардан, черигдан не миқдор керакли бўлса, (черигнинг) ҳарбий аҳволини қараб чиқиб, яна тиласанг, ул чоқли киши юборайин» (АС.56–59); *Men señä Täñri 'ināyatı birlä Misir, Rüm vilāyatlarını alıp bergäy-men.* – «Мен сенга Тангри инояти бирла Миср, Рум вилоятларини олиб бергаймен» (АС.71–73).

Тўхтамишхон ёрлиғида ўзини улуғлаш, юқори қўйиш ва эътиборни ўзига тортиш мақсади хат кўринишида (хуснихатда) ҳам кўзга ташланади. Чунончи, матнда *Toxtamiš sözüм; bizgä; Täñri bizni yarlıqap* сўзлари зарҳал рангда бошқа сатрлардан ажратиб ёзилган.

Дипломатик нутқда адресатга нисбатан турли стереотип бирликлар, ўрни билан бадий нутқ элементларидан ҳам фойдаланилади. Жумладан, ўрта асрларнинг дипломатик ҳужжатларида ўзига қарам кишиларга, қарам юрт эгаларига нисбатан *ini-oʻyulluq, xidmatkārliq*, яқинлик маъносида *dostluq, qarındašlıq* бирикмалари ишлатилган. Бунда ҳукмдорнинг сиёсий мақсади ҳам бор: қарам юрт эгасини ўзига яқин тутаетганлигини билдириб қўйиш, авраб қўлга олиш учун ҳам шундай йўл тutilган. Султон Абу Саиднинг Ҳасан бегга йўллаган мактубида ўқиймиз: *Ini-oʻyulluq, dostluq, qarındašlıqni bildürdün.* – «(Сен бизга) ини-ўғиллик, дўстлик, қариндошлиғингни билдирдинг» (АС.21); *Bu çaqlıq inilik, qarındašlıq, xidmatkārliqni sen qıldın.* – «Бунга тенг келадиган [яъни, бунга арзирли] инилик, қариндошлик, хизматкорликни сен қилдинг» (АС.59–60); *Mundin soñra dayı ini-oʻyulluq xidmatkārliqni artturay-sen.* – «Бундан сўнг ҳам ини-ўғиллик, хизматкорликни орттирғайсен» (АС.64–65).

Dost, duşman сўзлари орада тузилган аҳднинг мустаҳкамлигини ҳам билдиради: *Senin bilä ahd qilyanda bir-birimizniñ dostıya dost, duşmanıya duşman bolalı tep söz keçip erdi.* – «Сенинг билан аҳд қилганда бир-биримизнинг дўстига дўст, душманига душман бўлайлик деб, сўз кечиб эрди» (АС.43–44).

Ўзаро тенг томонларга йўлланган мактубларда хоннинг нутқи қуйидагича тузилади:

Ўзаро тенг томонга йўлланаётган мактублар икки мамлакат ўртасида сиёсий-иқтисодий, маданий алоқалар ўрнатиш, борди-келдини мустаҳкамлаш, ёвуз кучлар билан бирон қалтис вазият чиққудек бўлса, теварагида уни қўлловчи хоқон туришини таъминлаш мақсадида ёзилади. Шунинг учун хатда ўзаро келишувга, дипломатияга катта урғу берилади: адресатга одоб доирасида, ҳурмат ва илтифот билан муносабат билдирилади; адресатнинг ҳурмати учун унинг шаънига мақтовлар айтилади. Мазмун кўтаринки, имкон қадар бадий жумлалардан кенг фойдаланилади. Уларда илтимос, истак оҳанги кучли бўлади. Бундай хатлар расмий-дипломатик характерда бўлишига қарамай, муайян маънода, уларни эпистоляр жанрга (мактубот жанрига) киритиш мумкин.

Аввало, мактуб йўллаётган хон адресатга «сизлаб» мурожаат қилади. Масалан, Улуғ Муҳаммад хоннинг усмонли подшоси II Муродга йўллаган мактубида: *Sizniñ esän-tügälik(ni) körüp kelsün tep, Hāji 'İbād Bārāk(?)din bitig salām iýduq.* – «Яна Сизнинг эсон-омонлигини кўриб келсин дея, Ҳожи Ибод (?) дин мактуб юбордик» (УМ.17). Ёки Маҳмуд хоннинг Фотиҳ Султон Меҳмедга йўллаган мактубида: *Sizniñ esänlikni körgüzä ayir salām, yeñil böläk yetküri avāyıldin berü qadimī du 'āçimiz Hāji Aḥmad atliḡ elçilärni iddük.* – «Сизнинг эсонлиқни кўргизиб, қадрли салом, енгил ҳадя етказиб, авойилдан бери қадимий дуочимиз Ҳожи Аҳмад отли элчиларни йўлладик» (М.18–20).

Хат йўлланаётган ҳукмдорнинг сифатлари, унвони таърифи билан қўшиб айтилади. Масалан, Маҳмуд хоннинг Фотиҳ Султон Меҳмедга йўллаган мактубида: *Sarvar-i salāfin ba'ināyat-i rabbu-l- 'ālamīn sultān-i a'zam Muḥammad yāziya* – «Тангри инояти ила султонларнинг буюги бўлмиш султони аъзам Муҳаммад ғазийга» (М.6). Ёки Аҳмад хон ўз хатида Фотиҳ Султон Меҳмедга узундан-узоқ мақтов ва ўгдулар билан мурожаат қилган.

Ўзаро тенг томонга йўлланаётган мактубларда бадий-стереотип жумлалар кўп учрайди. Жумладан, уларда: *elçi-kelāçisi kelişip, bāzирgān arḡışlarī yürüşüp, böläk-salāmlarī yetişip, esänlik-tügäliklärin bilişilüp, dostluq-qarındaşliq birlä* («элчи-сўзчиси келишиб, савдогар карвонлари юришиб, совға-саломлари етишиб, эсон-омонликларини билишиб, дўстлик-қариндошлиқ бирла») бирикмалари қўлланади. Булар икки юрт ўртасида ўзаро илиқ муносабатлар, савдо-сотик, дўстлик алоқалари кечганини эслатиб қўйиш мақсадида ишлатилади. Бу бирикмалардан ҳар бирининг ўз сиёсий, шу билан бир қаторда, бадий-стилистик вазифаси бор: *elçi-kelāçisi kelişip* – икки мамлакат ўртасида расмий муносабатлар ўрнатилганлиги; *bāzирgān arḡışlarī yürüşüp* – мамлакатлар ўртасида савдо карвонлари қатнаб турганлиги; *böläk-salāmlarī yetişip, esänlik-tügäliklärin bilişilüp* – хонлар ўртасида совға-салом алмашиб турилгани, ҳар икки хон бир-бирини доим йўқлаб турганини; *dostluq-qarındaşliq* бирикмаси эса ўзаро тенглик-биродорлик ўрнатилганлигини билдиради.

Муҳим белгиларидан бири, ўзаро тенг томонга йўлланаётган мактубда, агар у расмий-дипломатик муносабатларни қайтадан тиклаш ниятида ёзилаётган бўлса, бурунги илиқ борди-келдилар эслатиб қўйилади. Ўтмишдаги илиқ муносабатларни эслатишдан мурод икки мамлакат орасидаги алоқаларнинг қадимий асосга эга эканлиги, орада кечадиган сиёсий бирлик, иқтисодий, маданий муносабатларнинг ҳар икки томон манфаатига фойдали эканини билдириб қўйиш ва келгусида ўша алоқаларни қайта тиклашдир. Жумладан, Улуғ Муҳаммад хоннинг усмонли подшоси II Муродга йўллаган мактубида икки юрт ўртасида қадимда илиқ муносабатлар кечганлигини эслатиб, шундай дейилади: *Burunḡi xan aḡalarimiz sizniñ Rūm vilāyatiniñ sultān atalarinḡiz, aḡalarinḡiz birlä elçi-kelāçi iyişip, böläk-salām alişip, bāzирgān-ortaḡ yürüşüp, yaxşı barış-keliş qılurlar ermiş erdük.* – «Бурунги хон оғаларимиз сизнинг Рум вилоятининг султон оталарингиз, оғаларингиз бирла элчи-сўзчи юборишиб, совға-салом

олишиб, савдогар ўртоқлар юришиб, яхши бориш-келиш қилар эдилар» (УМ.3–5). Мактубининг давомида хон истак маъносида яна шундай ёзади: *Aramiz(da) elči-keläçi iyişip, salām-böläklärimiz yetişip, bāzīrgān ortaqlarımız yürüssä, kečär boy, qalur mänü atqa yaxsisi ol bolaymu ernä.* – «Орамизда элчи-сўзчи юборишиб, салом-совғаларимиз етишиб, савдогар-ўртоқларимиз юришса, кечар халқ, қоладиган мангу отга яхсиси ўша бўлғай» (УМ.14–15).

Ёки мактублар сўнгига султонга хат билан кўшиб совға-салом йўлланаётгани ва бу эзгу ишларни юзага чиқариш ниятида элчи сифатида энг ишончли кишилар юборилаётгани маълум қилинади. Бундай ўринларда, *ayir salām, yeñil böläk* сингари бирикмалар ишлатилади. Бу бирикмалардаги *ayir* – «кадрли» маъносида; *ayir salām* – «кадрли салом» дегани; иккинчи бирикмадаги *yeñil* – «арзимас» англамида; *yeñil böläk* – «арзимас совға»; камтарлик билан ана шундай дейилади (Салом йўлловчи адресатга бўлган ҳурмати аниқ шундай билдиради). Яна *ayir salām* билан *yeñil böläk* ўзаро зид маъноли бўлиб, қаршилантириш санъати ҳосил қилади; жумланинг бадийлигини таъминлайди. «Элда қоладиган яхши от» тушунчаси *dost-duşman arasında* бирикмаси билан бирга қўлланади. Буларнинг мисоли: *Yaxşı kişilärimiz kelişä-barişä tursa, yiraqdayi eşitürgä, yawuqdayi körärgä kečär dunyada dost-duşman arasında yaxşı at ol bolaymu teyü bizniñ salāmatlıqnı aytaç, sizniñ esänlikni körgüzä ayir salām, yeñil böläk yetkürä avāyıldin berü qadimī du'ācimiz Hāji Aḥmad atlıy elčilärni iddük.* – «Яхши кишиларимиз келишиб-боришиб турса, йироқдаги эшитурга, яқиндаги кўрурга, кечар дунёда дўст-душман орасида яхши от ўша бўлғайми дея, бизнинг саломатликни айтгач, сизнинг эсонликни кўргузиб кадрли салом, арзимас совға етказиб, авойилдан бери қадимий дуочимиз Ҳожи Аҳмад отли элчиларни йўлладик» (М.16–20).

Ёки Аҳмад хоннинг Фотиҳ Султон Меҳмедга йўллаган мактубидан ўрин олган қуйидаги жумлага эътибор қаратинг: *Emdidin soñ sizniñ birlä bizim aramızda Tāñri 'ināyatı birlä dostluq ol tarıq ziyāda bolay-kim, inşāallah-i ta'ālā, soñyi zamānada dost-duşman arasında bir atı qahay.* – «Бундан буён сиз билан бизнинг орамизда Тангри инояти бирла дўстлик шу тариқ зиёда бўлғайким, иншооллоху таоло, сўнгги замонда дўст-душман орасида бир оти қолғай» (А.18–20).

Ўзаро тенг томонга йўлланаётган мактубларда *-sun, -sün* (кўплиги *-sunlar, -sünlär*) қўшимчаси ўзгага буйруқни эмас, истак, тилак маъносини англатади (*elči-vu keläçilärimiz barsun-kelsün, dostluq-qarındaşlıqımız kündin-küngä taraqqa qilsun* сингари).

Яна бир жиҳати, Олтин Ўрда хонларининг турк султонларига йўллаган мактублари услуб жиҳатдан ҳам бошқа ёрлик ва хатлардан фарқ қилади. Улар туркий тилда («чиғатой туркчаси»да) эканлигига қарамай, арабий, форсий жумлалар, сўзлар кўп ишлатилган. Шунга кўра, матн услуби уйғур ёзувли битигларга қараганда анча мураккаб. Айниқса, Аҳмад хоннинг Фотиҳ Султон Меҳмедга йўллаган мактубида арабча, форсча жумлалар, изофали бирикмалар ниҳоятда кўп. Матн услуби ўта кўтаринки. Ўрнида айтиб ўтиш жоизки, хонларнинг нутқида, сарой мулоқотида арабча, форсча жумлалар шу қадар кенг ишлатилган дея олмаймиз. Ҳатто хатни қабул қилувчи томон нутқи (усмонли туркчаси) ҳам шу қадар кўтаринки ва мураккаб эмас эди. Матн услуби, «чиғатойча» ёзма адабий тилининг, эпистоляр жанрнинг талабларидан келиб чиқиб, шундай йўл тutilган.

Яна хат услубининг кўтаринкилиги адресатга бўлган ҳурмат-эҳтиромнинг юқори даражада экани, қолаверса, хат йўлловчининг дўстларга эътиборли экани, келгусида унинг билан ўрнатиладиган алоқалар зое кетмаслигини билдириб қўйишга хизмат қилади.

